

An Analysis and Proof of the Substantial Motion of the Immaterial Soul as the Foundation for its Evolution in Barzakh Based on *al-Asfar al-Arba'ah*

Nafiseh Shemirani_mehr¹ | Hassan Moalemi² |
Mohammad Keivanfar³

1. Ph.D. Candidate in Islamic Philosophy and Theology, University of Religions and Denominations, Qom.

E-mail (Corresponding author): shemirani110@gmail.com

2. Full Professor and Faculty Member, Department of Philosophy, Baqir al-Olum University, Qom.

E-mail: h.moalemi50@gmail.com

3. Assistant Professor and Faculty Member, Department of Philosophy, University of Religions and Denominations, Qom.

E-mail: keivanfar.mohammad@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2025/11/27
Received in revised form
2026/06/01
Accepted 2026/06/01
Published online
2026/06/22

Keywords:
Mulla Sadra,
Transcendent Theosophy,
Substantial Motion,
Disembodied Soul,
Existential Intensification,
Barzakhi Evolution, Realm
of Image.

ABSTRACT

The evolution of the soul after separation from the body is a central issue in the philosophy of the soul. While Transcendent Theosophy primarily emphasizes substantial motion within the terrestrial realm, the continuity of this motion in the intermediary realm (al-barzakh) has rarely been analyzed independently. This study addresses whether the disembodied soul continues to undergo substantial motion and whether this serves as the foundation of the soul's evolution in the barzakh.

Utilizing an analytical-demonstrative method and relying on al-Asfar al-Arba'ah, this article demonstrates that, from Mulla Sadra's perspective, substantial motion is not confined to the realm of nature. Due to the inherent fluidity of existence, this motion continues within the imaginal realm. The findings suggest that the soul's evolution in the barzakh is not accidental, but rooted in the soul's existential structure; therefore, any static interpretation of the soul in the barzakh is inconsistent with the principles of Transcendent Theosophy.

Cite this article: Shemiranimehr, N; Moalemi, H; Keivanfar, M (2026). An Analysis and Proof of the Substantial Motion of the Immaterial Soul as the Foundation for its Evolution in Barzakh Based on *al-Asfar al-Arba'ah*, *History of Islamic Philosophy*, 5 (2), 71-101.

<https://doi.org/10.22034/hpi.2026.260267.1188>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2026.260267.1188>

Extended Abstract

Introduction

The existential quality of the human soul after separation from the natural body and before the final resurrection is one of the most fundamental and challenging issues in Islamic philosophy, particularly within Mulla Sadra's Transcendent Theosophy (*al-Hikmat al-Muta'aliyah*). The core ontological question is whether the human soul attains a state of existential stillness after leaving the realm of nature, or if it continues its intrinsic flow and intensification in a new ontological mode. In Mulla Sadra's philosophical system, the principle of "Substantial Motion" (*al-haraka al-jawhariyya*) serves as the cornerstone for explaining the genesis, evolution, and existential intensification of all contingent beings. Through this principle, neither the material world nor the human soul can experience absolute stasis at any stage of their existence. Despite Mulla Sadra's repeated emphasis on the permeation of motion throughout all levels of existence, the precise relationship between this principle and the realm of *Barzakh* (the intermediary world) has remained a subject of intense academic inquiry and interpretive disagreement. While some traditional interpretations, relying on theological or esoteric teachings, view the state of the soul after death as a static condition devoid of further transformation—often emphasizing the concept of the "cessation of obligation" (*inqita' al-taklif*)—this research argues that such a reading is fundamentally incompatible with Sadra's ontological foundations, specifically the "Primordiality of Existence" (*asalat al-wujud*), the "Gradation of Being" (*tashkik al-wujud*), and the intrinsic fluidity of the reality of existence. The primary objective of this article is to demonstrate that the human soul, even after severing its ties with the material body, remains a fluid, living substance in a continuous state of existential intensification, actively pursuing its evolution within the realm of *Barzakh*.

Methodology

This research employs an "analytical-demonstrative" method, grounded in a rigorous textual analysis of Mulla Sadra's foundational works, specifically the first and third volumes of *al-Asfar al-Arba'ah*, where the theory of substantial motion and the hierarchy of the soul are articulated with profound philosophical precision and a distinctive mystical language. Initially, the core ontological pillars of Transcendent Theosophy—including the primacy of existence, the gradation of being, and substantial motion—were systematically extracted and integrated with the ontological logic of the afterlife. Subsequently, by resolving apparent contradictions between the concepts of "immateriality" (*tajarrud*) and "motion," the role of the "faculty of imagination" (*quwwat al-khayal*) was identified as the essential axis for the manifestation of imaginal forms and the perpetual continuation of the soul's motion. Finally, by formulating five key logical proofs—including the proof of the gradation of being, the activity of the

faculty of imagination, the concomitance of survival and renewal, the causality of deeds, and the incompatibility of stasis with the reality of existence—the internal coherence of the Sadrian system in explaining the soul’s grand journey from the material world to Barzakh, and eventually to the station of resurrection, was firmly established.

Findings

The research findings demonstrate that in Transcendent Theosophy, “immateriality” does not signify the absolute negation of motion, but rather an elevation in the mode of movement from “material and temporal” to “existential and intensive.” Barzakh is not a realm of suspension, but a distinct ontological state where the “imaginal body” (al-jism al-mithali) provides the necessary capacity for the soul to attain new levels of actuality and experiential realization. Since the human soul in Barzakh has not yet reached the ultimate intellectual actuality (the station of separated intellects), it remains endowed with levels of potentiality and must necessarily continue its existential intensification. Furthermore, the concept of “cessation of action” in Barzakh refers exclusively to the loss of voluntary agency based on material instruments, not the stoppage of the soul’s existential flow. The faculty of imagination, upon separation from the physical body, achieves relative independence, serving as the locus for the gradual manifestation of deeds and the realization of substantial motion; thus, the soul progresses from the realm of imaginal immateriality toward the horizon of intellectual immateriality in a continuous, graded manner.

Conclusion

The final analysis confirms that existential stasis of the soul in Barzakh is fundamentally inconsistent with the core principles of Transcendent Theosophy. Existence is inherently dynamic and intensive; therefore, no stage of being can be deemed absolutely static or devoid of inner transformation. Barzakh is a necessary, integral station in the soul’s journey; a stage where the soul moves toward the presence of the Creator through continuous existential intensification. “Barzakhi evolution” is not an interpretative hypothesis but a logical consequence of Sadrian ontology. Consequently, in Mulla Sadra’s system, Barzakh is not a point of termination, but a dynamic field for the objective and evolutionary manifestation of the soul’s virtues and inherent potential, representing a logical and constructive continuation of the journey that commenced in the material world and continues toward the Divine, *ad infinitum*.

تحلیل و اثبات حرکت جوهری نفس مجرد به مثابه بنیاد تکامل نفس در برزخ بر اساس نصوص الأسفار الأربعة

نفیسه شمیرانی مهر^۱ | حسن معلمی^۲ | محمد کیوانفر^۳

۱. دانشجوی دکتری، فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب (نویسنده مسئول).

E-mail: shemirani110@gmail.com

E-mail: h.moalemi50@gmail.com

۲. استادتمام گروه فلسفه، دانشگاه امام باقرالعلوم (علیه السلام)، قم، ایران.

E-mail: keivanfar.mohammad@gmail.com

۳. استادیار دانشگاه، گروه فلسفه، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

مسئله تکامل نفس انسانی پس از مفارقت از بدن، یکی از کانونی‌ترین مباحث در فلسفه نفس به‌شمار می‌رود. درحالی که در حکمت متعالیه، اصل حرکت جوهری عمدتاً در تبیین حدوث و تکامل نفس در نشئه دنیوی و نیز در چارچوب معاد جسمانی مورد توجه قرار گرفته است و قلمرو حیات برزخی و نحوه استمرار یا عدم استمرار حرکت وجودی نفس در آن، کمتر به‌صورت مستقل و مسئله‌محور تحلیل شده است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که آیا نفس مجرد، پس از مفارقت از بدن طبیعی، همچنان مشمول حرکت جوهری است و آیا این حرکت می‌تواند به مثابه بنیاد حقیقی تکامل نفس در عالم برزخ تلقی شود یا خیر؟

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژگان کلیدی:

صدرالمتألهین، حکمت متعالیه، حرکت جوهری، نفس مجرد، اشتداد وجودی، تکامل برزخی، عالم مثال.

این مقاله با اتخاذ روش تحلیلی-برهانی و با اتکا به نصوص کلیدی الأسفار الأربعة، می‌کوشد نشان دهد که از منظر صدرالمتألهین، حرکت جوهری نفس اختصاص به نشئه طبیعت ندارد، بلکه به‌سبب سیلان ذاتی وجود و تشکیک مراتب آن، در مرتبه مثالی و برزخی نیز استمرار می‌یابد. نتیجه پژوهش حاکی از آن است که تکامل برزخی نفس نه امری عرضی یا اعتباری، بلکه مبتنی بر ساختار وجودی نفس و مقتضای حرکت جوهری آن است که هرگونه تفسیرایستای نفس در برزخ، با مبانی بنیادین حکمت متعالیه ناسازگار خواهد بود.

استناد: شمیرانی مهر، نفیسه؛ معلمی، حسن؛ کیوانفر، محمد (۱۴۰۵). تحلیل و اثبات حرکت جوهری نفس مجرد به مثابه بنیاد تکامل نفس در برزخ

بر اساس نصوص الأسفار الأربعة، تاریخ فلسفه اسلامی، ۵ (۲)، ۷۱-۱۰۱. <https://doi.org/10.22034/hpi.2026.260267.1188>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2026.260267.1188>

مقدمه

یکی از مسائل بنیادین در فلسفه اسلامی، تبیین وضعیت وجودی نفس انسانی پس از مفارقت از بدن و پیش از تحقق معاد نهایی است؛ ساحتی که در متون دینی و فلسفی از آن با عنوان «برزخ» یاد می‌شود. پرسش محوری در این زمینه آن است که آیا نفس، پس از ورود به نشئه برزخی، در مرتبه‌ای ثابت و ایستا قرار می‌گیرد، یا آن‌که همچنان واجد نوعی سیلان، اشتداد و تکامل وجودی است.

در حکمت متعالیه صدرالمآلهین، اصل حرکت جوهری یکی از ارکان اساسی برای تبیین پیدایش، تکامل و تشدید وجودی نفس در نشئه طبیعت به‌شمار می‌رود. با این حال، نسبت دقیق این اصل با حیات برزخی نفس، به‌ویژه پس از تحقق تجرد از ماده طبیعی، همواره محل پرسش بوده است. مسئله اساسی این پژوهش آن است که آیا حرکت جوهری نفس، به‌گونه‌ای معقول و منسجم با مبانی صدرایی، می‌تواند پس از مرگ طبیعی استمرار یابد و به‌مثابه بنیاد تبیین تکامل نفس در عالم برزخ تلقی شود یا خیر؟ اهمیت این مسئله از آنجا ناشی می‌شود که پذیرش یا انکار حرکت وجودی نفس در برزخ، پیامدهای عمیقی در معادشناسی، اخلاق و نسبت عمل دنیوی با سرنوشت اخروی انسان به‌دنبال دارد. تفسیر ایستای نفس در برزخ، که گاه به‌صورت ضمنی در برخی قرائت‌ها مطرح می‌شود، با مبانی تشکیکی وجود و سیلان ذاتی آن در حکمت متعالیه ناسازگار می‌نماید. از این‌رو بازخوانی دقیق نصوص صدرایی و استخراج لوازم وجودشناختی آن‌ها در باب حیات برزخی نفس، ضرورتی جدی در پژوهش‌های فلسفی معاصر به‌شمار می‌رود.

نوآوری این مقاله در آن است که به‌جای پرداختن کلی به مسئله معاد یا بازگویی آموزه‌های پراکنده درباره برزخ، حرکت جوهری نفس مجرد را به‌عنوان محور مرکزی تحلیل قرار داده و تکامل برزخی نفس را به‌طور مستقیم بر آن مبتنا می‌بخشد.

در آثار ملاصدرا به‌ویژه در الأسفار الأربعة، مباحث متعددی درباره حرکت جوهری، تجرد نفس، بقای قوه خیال و عالم مثال پراکنده است، اما این مطالب غالباً در ذیل مباحث کلی نفس‌شناسی یا معاد مطرح شده‌اند. شروح و تفاسیر صدرایی، از جمله آثار سبزواری و علامه طباطبایی، نیز بیشتر بر تبیین مبانی نظری یا رفع ابهامات مفهومی تمرکز داشته‌اند و بحث از تکامل نفس در برزخ را به‌صورت مستقل و مسئله‌محور صورت‌بندی نکرده‌اند و

کتب و مقالات پژوهشی حوزوی و دانشگاهی نیز به صورت محوری و در قالب تحلیل به این مهم پرداخته‌اند. از این حیث می‌توان گفت که هنوز پژوهشی که به طور خاص «حرکت جوهری نفس مجرد» را اساس تبیین فلسفی تکامل برزخی قرار دهد، به صورت منسجم ارائه نشده است.

روش این پژوهش تحلیلی-برهانی و مبتنی بر مطالعه درون‌متنی آثار صدرالمتألهین است. در این راستا، نصوص محوری الأسفار الأربعة به عنوان منبع اصلی مورد بررسی قرار گرفته و عبارات عربی مرتبط با مسئله، همراه با ترجمه دقیق و تحلیل فلسفی، بررسی خواهند شد. ساختار مقاله بدین گونه است که پس از تبیین مبانی وجودشناختی حکمت متعالیه، امکان حرکت نفس مجرد پس از مفارقت از بدن تحلیل می‌شود؛ سپس با استناد به نصوص اسفار، تکامل نفس در عالم برزخ اثبات شده و در پایان، نتایج به صورت منسجم جمع‌بندی می‌شود.

این پژوهش با تمرکز بر «حرکت جوهری نفس مجرد» به عنوان محور اصلی بحث «تکامل نفس مجرد در برزخ» نوآوری می‌کند. در حالی که آثار پیشین به کلیات معاد یا مباحث پراکنده برزخ پرداخته‌اند، این مقاله با تحلیل درون‌متنی آثار صدرالمتألهین، استدلال می‌کند که حرکت جوهری، مبنای تکامل نفس در برزخ است. نوآوری این پژوهش در ارائه رویکردی منسجم و مستقل به تکامل برزخی نفس براساس مبانی حکمت متعالیه است. پیش از این، پژوهش‌ها بیشتر در چارچوب نفس‌شناسی یا معاد انجام شده‌اند و به این مسئله به صورت مستقیم پرداخته‌اند. هدف، ارائه تحلیلی دقیق و مبتنی بر نصوص صدرایی است.

۱. حرکت جوهری و تجرد نفس در حکمت متعالیه

در حکمت متعالیه، حرکت جوهری نه صرفاً یکی از عوارض نظری فلسفه طبیعی، بلکه بیانگر نحوه تحقق و سیلان وجودی موجودات در متن هستی است. براساس اصل اصالت وجود، آنچه در خارج تحقق عینی دارد، وجود است و ماهیت صرفاً حدّ و اعتبار ذهنی آن به شمار می‌رود. از آنجا که وجود دارای مراتب تشکیکی و سیال است، هر موجودی به حسب مرتبه وجودی خویش، در نوعی جریان و اشتداد ذاتی قرار دارد.

در چارچوب حکمت متعالیه، حرکت جوهری بیانگر ساختار درونی تحقق وجود در تمامی مراتب هستی است. براساس اصل اصالت وجود، آنچه منشأ آثار عینی است، نفس وجود است و ماهیت صرفاً نقش تحدید و تعین ذهنی آن را ایفا می‌کند. از آنجا که وجود، حقیقتی واحد و درعین حال ذومراتب است، هر مرتبه از آن واجد نوعی سیلان، شدت و فعلیت یافتن تدریجی است؛ سیلانی که نمی‌توان آن را به لوازم مادیت یا حرکت عرضی فروکاست (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۴۹-۴۷ و ۳۹۳-۳۹۵؛ همان، ج ۳، ص ۶۳-۶۱).

نفس، از آن حیث که واقعیت آن عین وجود است، نه موضوعی ثابت که حرکت بر آن عارض شود، موجودی است که تحقق آن به نحو تدریجی و اشتدادی صورت می‌پذیرد؛ به همین دلیل، حرکت نفس، حرکت در وجود است، نه حرکتی در کنار وجود یا افزوده بر آن. حدوث نفس در بستر بدن مادی، نافی این امر نیست، بلکه نشان‌دهنده نحوه‌ای خاص از آغاز فعلیت‌یابی آن است. بدن در حکمت متعالیه، شرط اعدادی ظهور نفس تلقی می‌شود، نه مقوم حقیقت آن. ازاین‌رو با مفارقت نفس از بدن، اصل واقعیت وجودی آن منتفی نمی‌شود، بلکه تنها نحوه ارتباط آن با عالم طبیعت پایان می‌یابد. آنچه باقی می‌ماند، وجودی است که همچنان تشکیکی، دارای مراتب و مستعد اشتداد است (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۸، ص ۳۴۲-۳۳۵).

نکته کلیدی در اینجا آن است که تجرد، در منطق صدرایی، مترادف با سکون و ایستایی نیست. نفی ماده، به معنای نفی مطلق حرکت نیست، بلکه نفی حرکت مادی و زمانی وابسته به قوه و فعل جسمانی است. ازاین‌رو نفس مجرد، گرچه از قیود زمان طبیعی و تغییر کمی رهاست، اما از حرکت به معنای شدت یافتن وجودی و تعین یافتن مراتب کمالی خویش منفک نمی‌شود.

بر این اساس بقای نفس پس از مرگ بدنی، اگر با اصول اصالت وجود و تشکیک آن تفسیر شود، نمی‌تواند بقایی ساکن و خالی از هرگونه استکمال تلقی شود. بقا، در این دستگاه فلسفی، همواره با نحوه‌ای از فعلیت و ترجیح مرتبه وجودی همراه است؛ بنابراین فرض حرکت جوهری نفس در نشئه برزخ، نه امری زائد بر مبانی حکمت متعالیه، بلکه مقتضای مستقیم آن مبانی است. نفس در برزخ، نه در حالت تعلیق و توقف، بلکه در مسیر تعین یافتن و تحقق شدیدتر وجودی خویش قرار دارد؛ مسیری که متناسب با شرایط آن

نشئه و مستقل از ابزارهای مادی نشئه دنیا سامان می یابد.

ملاصدرا با تعمیم حرکت از اعراض به جوهر، نشان می دهد که نفس انسانی نیز - از آن حیث که وجودی تشکیکی و در حال اشتداد است - دارای حرکت ذاتی است، حرکتی که عین تحقق وجودی آن است، نه عارض بر آن. نفس، گرچه در ابتدای حدوث خویش به بدن طبیعی وابسته است، اما در پرتو حرکت جوهری، تدریجاً از تعلقات مادی منسلخ شده و به مرتبه تجرد می رسد. نکته اساسی آن است که تجرد، نزد ملاصدرا، به معنای فقدان حرکت نیست، بلکه به معنای انتقال از حرکت مادی به حرکت وجودی متناسب با مرتبه مجرد است (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۸، ص ۳۳۶-۳۳۸).

بر این اساس، اگر وجود نفس پس از مفارقت از بدن باقی است - و این بقا از مسلمات حکمت متعالیه است - لازمه تشکیکی بودن وجود آن است که این بقا، بقا ایستا و منجمد نباشد، بلکه با نوعی اشتداد و تکامل وجودی همراه باشد. این همان نقطه ای است که امکان و بلکه ضرورت حرکت جوهری نفس در نشئه برزخ را معقول می سازد.

۲. رفع تعارض میان مادیت حرکت و تجرد نفس

صدرالمتألهین در الأسفار الأربعة به صراحت بر این که نفس پس از مفارقت از بدن طبیعی واجد نوعی وجود قوی تر و ادراک محور می شود، تأکید می کند و می فرماید:

«النفس إذا فارقت البدن الطبيعيه تعلقت بالجسم المثالي المناسب لها» (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۸، ص ۳۲۳)؛ یعنی ارتباط نفس با «جسم» گسسته نمی شود، بلکه نوع آن ارتباط متحول می گردد. ماده طبیعی و قوه حسی که در عالم طبیعت مبنای حرکت جوهری اند، در نشئه برزخ با «بدن مثالی» جایگزین می شوند که خود دارای نحوی از قابلیت و فعلیت است. بدین سان، شرط حرکت که همان نسبت میان قوه و فعلیت است، در برزخ به صورت تمثلی و وجودی تحقق دارد، نه مادی و جسمانی.

صدرالمتألهین در بیان این حقیقت، اصل «تشکیک وجود» را بنیاد می گیرد و می گوید حرکت در هر نشئه، متناسب با آن مرتبه از وجود است؛ ماده در عالم طبیعت صورت محسوس «استعداد» است و در برزخ، «مثال» چنین نقشی را ایفا می کند. چنان که در تعبیر دیگر می فرماید:

النفس الإنسانیّة إذا فارقت البدن لم تنعدم، بل تبقى على نحوٍ من الوجود أشدّ وأقوى وتنقل من نشأةٍ إلى نشأةٍ أخرى ولكلّ نشأةٍ أحكامها وآثارها الخاصّة (همان، ص ۲۳۴).

در نتیجه، نفس در عالم برزخ با بدن مثالی خود دارای استعدادِ مثالین برای تکامل است - استعدادی که نه جسمانی است و نه صرفاً عقلی، بلکه در میانه آن دو و منطبق بر وجود متخیله قوی و فعّاله اوست. حرکت برزخی، در این تبیین، همان تداومِ حرکت جوهری در مرتبه‌ای از تجرد است؛ زیرا جوهرنفس هنوز در مسیر تشکیکی وجود از قوه به فعلیت کامل سیر می‌کند.

بنابراین برخلاف پندارِ تعارض، ملاصدرا قائل است که عدم ماده طبیعی در برزخ، مانع از حرکت نیست؛ زیرا ملاک حرکت، وجود تدریجی نفس است، نه ماده محسوس. «قوه» در این مرتبه، به جای قوه جسمانی، به صورت «قابلیت وجودی برای شدت در کمال و علم» تبلور می‌یابد. این قوه برزخی، همان استعدادِ ادراکی و شدت‌یافتگی وجودی است که زمینه‌ساز استمرارِ تکاملِ جوهری در عالم مثال می‌شود.

۳. نفی فعلیت محض از مجرد برزخی در حکمت متعالیه

یکی از نکات بنیادین در حکمت متعالیه آن است که تجرد برزخی مساوی با فعلیت تام و کمال نهایی نیست. صدرالمتألهین صراحتاً نفس انسانی موجود در برزخ را فاقد فعلیت محض می‌داند و برای آن، نوعی قابلیت اشتداد و استکمال وجودی قائل است.

او در اسفار تصریح می‌کند که نفوس پس از مفارقت از بدن طبیعی، هرچند از ماده طبیعی مجرد می‌شوند، اما هنوز در مرتبه‌ای از وجود قرار دارند که قابل شدت و ضعف است:

لیس کلّ مجرد تامّ الفعلیّة، بل المجردات علی مراتب؛ فمنها ما هو قابلٌ للاشتداد والاستکمال ومنها ما هو بالفعل المحض (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۸، ص ۳۳۶).

بر این اساس، نفس برزخی در زمره مجرداتی است که تجردشان مثالی است، نه عقلی محض. از همین رو صدرالمتألهین فعلیت تام را تنها مختص به عقول مفارقه می‌داند و می‌نویسد:

الفعلیّة المحضة لا تكون إلا للعقول وأما النفوس بعد المفارقة فهي وإن تجردت عن المادة، لكنها لم تبلغ غاية الفعلیّة (همان، ص ۳۴۱).

این عبارت به روشنی نشان می‌دهد که نفس در برزخ، هرچند از قوه جسمانی رها شده، اما هنوز واجد قابلیت کمالیابی وجودی است. این قابلیت نه به معنای قوه مادی، بلکه به معنای امکان شدت یافتن وجود، علم و ادراک است؛ امکانی که ریشه در اصل تشکیک وجود دارد.

صدرالمتألهین در تبیین این اشتداد، نفس را موجودی می‌داند که حتی پس از مرگ نیز در مسیر صعود وجودی قرار دارد:

النفس الإنسانیّة تبقى بعد الموت علی سیرها الوجودی وتشتدّ وجوداً بحسب ما یحصل لها من المعارف والأحوال (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۹، ص ۱۵).

پس روشن می‌شود که برزخ، نشئه سکون و ایستایی نفس نیست، بلکه مرتبه‌ای از وجود است که در آن، نفس با بدن مثالی خویش، همچنان در حال تکامل و اشتداد است. اگر نفس در برزخ فعلیت محض می‌داشت، هرگونه حرکت، تکامل، لذت، ألم و تفاوت مراتب نفوس بی معنا می‌شد؛ حال آن‌که تمام نظام معاد صدرايي بر تفاوت مراتب نفوس در برزخ و قیامت استوار است.

نتیجه آن‌که در حکمت متعالیه، تجرد برزخی فعلیت تام، بلکه نفس برزخی موجودی است مجرد، مثالی و درعین حال، دارای استعداد وجودی برای اشتداد و استکمال و این دقیقاً همان نقطه‌ای است که امکان حرکت، تکامل و تربیت نفس در برزخ را به صورت فلسفی و منسجم تضمین می‌کند.

۴. نصوص محوری الأسفار الأربعة درباره استمرار حرکت و تکامل نفس در برزخ

در این بخش، به نصوصی از الأسفار الأربعة استناد می‌شود که به روشنی بر استمرار حیات، شعور و تکامل نفس پس از مفارقت از بدن دلالت دارند. این نصوص، اگرچه در مواضع مختلف اسفار پراکنده‌اند، اما در پرتو مبانی حرکت جوهری، قابل صورت‌بندی در یک دستگاه منسجم فلسفی‌اند.

۴-۱. نص اول: انقطاع عمل با مرگ و تبیین سازگاری آن با حرکت جوهری برزخی در

حکمتِ صدرایی:

صدرالمتألهین در مقام تبیینِ حقیقت «موت» و آثار آن بر وجود انسانی می‌نویسد:

الموت انقطاعُ النفس عن تدبیر البدن وانقطاعُ التكاليف والأعمال الاختیارية الحسّية وانتقالها إلى نشأة أخرى ليس فيها عملٌ ولا تكليفٌ، بل جزاءٌ وظهورٌ لما كانت قد اقتنته في حال تدبیرها البدن (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۹، ص ۱۱۶).

مرگ عبارت است از گسستِ نفس از تدبیرِ بدن [طبیعی] و نیز انقطاعِ تکالیف و افعالِ اختیاریِ حسی و انتقالِ نفس به نشئه‌ای دیگر که در آن نه عمل و نه تکلیف وجود دارد، بلکه صرفاً جزا و ظهورِ آن چیزی است که نفس، در دورانِ تدبیرِ بدن، از ملکات و هیئاتِ باطنی برای خویش اندوخته است.

تحلیل

صدرالمتألهین در مقام تبیینِ حقیقت «موت» و آثار آن بر وجود انسانی، مرگ را به مثابه انقطاعِ نفس از تدبیرِ بدن طبیعی و پایانِ قلمرو فعلِ اختیاریِ حسی معرفی می‌کند. تصریح او بر «انقطاع التكاليف والأعمال الاختیارية الحسّية» نشان می‌دهد که پس از مفارقت، نفس دیگر در موطنِ کاشت و اکتساب قرار ندارد، بلکه به نشئه‌ای منتقل می‌شود که در آن، تنها «جزاء و ظهور» ملکات و هیئاتِ نفسانیِ پیشین تحقق می‌یابد. از این رو برزخ نه عالمِ عمل، بلکه عالمِ انکشافِ باطنِ نفس است.

از نظر صدرالمتألهین، مرگ موجب انقطاعِ افعالِ اختیاریِ وابسته به ابزارِ بدنی می‌شود، نه موجب توقف حرکت و سیر وجودی نفس. نفس انسانی پس از مفارقت از بدن، باقی می‌ماند و از نشئه‌ای به نشئه‌ای دیگر منتقل می‌شود و در مرتبه‌ای شدیدتر از وجود استمرار می‌یابد؛ زیرا حرکت و اشتداد آن، برخاسته از حقیقت وجودی نفس است، نه متوقف بر بدن (همان، ص ۱۲۸).

با این حال صدرالمتألهین در چارچوب حکمتِ متعالیه، این انقطاعِ عمل را هرگز مساوی با توقف حرکت یا سکونِ وجودی نفس نمی‌داند؛ زیرا «عمل» در این نص، ناظر به فعلِ اختیاریِ مبتنی بر ابزارِ مادی است، نه ناظر به اصل حرکتِ جوهری که از ذاتِ وجودی نفس ناشی می‌شود. به بیان دیگر آنچه با مرگ منقطع می‌گردد، نحو خاصی از فاعلیت نفس

است، نه خودِ سیر وجودی آن.

بر مبنای اصل حرکت جوهری، نفس انسانی از آغاز تعلق به بدن تا پس از مفارقت، جوهری واحد با مراتب تشکیکی وجود است. مرگ، تغییری در ماهیت این جوهر ایجاد نمی‌کند، بلکه تنها مرتبه وجودی و نحوه تعلق آن را دگرگون می‌سازد. نفس همان حقیقت انسانی باقی می‌ماند، اما از مرتبه تدبیر بدن طبیعی به مرتبه ظهور مثالی و باطنی منتقل می‌شود. از این رو تکامل پس از مرگ نه به معنای تحوّل ماهوی، بلکه به معنای اشتداد وجودی در همان ماهیت واحد است. در برزخ، نفس چیزی بر ذات خود نمی‌افزاید که پیش‌تر استعداد آن را نداشته باشد، بلکه آنچه در دنیا به صورت ملکه و هیئت نفسانی تحصیل کرده، اکنون به فعلیت و ظهور می‌رسد. این فعلیت‌یابی، گرچه فاقد عنصر اختیار بدنی است، اما همچنان نوعی حرکت است؛ حرکتی درونی و وجودی که از سنخ تکامل است، نه کسب. بدین سان، حرکت جوهری در برزخ استمرار دارد، اما نه در قالب عمل، بلکه در قالب شدت یافتن وجود و انکشاف حقیقت نفس.

پس تعارض ظاهری میان «انقطاع عمل بالموت» و «حرکت جوهری نفس» با تفکیک دقیق میان عمل اختیاری بدنی و حرکت وجودی جوهری رفع می‌شود. صدرالمتألهین با این تفکیک، هم به نصّ دینی انقطاع عمل وفادار می‌ماند و هم مبنای فلسفی پویایی و تکامل نفس را حفظ می‌کند. نتیجه آن است که نفس در برزخ نه ماهیت تازه‌ای می‌یابد و نه از حرکت باز می‌ایستد، بلکه همان جوهر انسانی واحد است که بدون تغییر ذات، در مرتبه‌ای شدیدتر از وجود، آثار و نتایج سیر دنیوی خویش را به گونه‌ای حضوری و مثالی متجلی می‌سازد.

۴-۲. نصّ دوم: عالم برزخ، مرتبه فعلیت‌یابی قوه خیال و بسط وجود نفس

إنّ عالم البرزخ هو عالم المثال، تظهر فيه صور الأعمال وتتحقق الملكات النفسية على نحو أتمّ، لأنّ النفس هناك متخلّصة عن شواغل البدن (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۹، ص ۱۶۷).

عالم برزخ همان عالم مثال است که در آن، صورت‌های اعمال ظاهر می‌شود و ملکات نفسانی به گونه‌ای کامل‌تر تحقق می‌یابند؛ زیرا نفس در آنجا از مشغله‌های بدن رها شده

است.

تحلیل

ظهور «تحقق اتم» ملکات نفسانی، به روشنی بر فرایند فعلیت‌یابی تدریجی دلالت دارد. این فعلیت‌یابی، به‌ویژه در مرتبه مثال، مبتنی بر حرکت وجودی نفس است؛ حرکتی که دیگر مادی نیست، اما همچنان جوهری و اشتدادی است.

این امر بر نوعی فرایند فعلیت‌یابی تدریجی دلالت دارد که قابل تقلیل به صرف بقا یا ظهور دفعی آثار نیست. در چارچوب حکمت متعالیه، ملکات نفسانی از سنخ کیفیات اعتباری یا حالات عارضی صرف تلقی نمی‌شوند، بلکه تعین‌هایی وجودی‌اند که مرتبه تحقق آن‌ها تابع شدت و ضعف نفس در مراتب وجود است.

از این رو «تحقق اتم» این ملکات، مستلزم نوعی تشدید وجودی نفس است، نه صرفاً انکشاف آنچه پیش‌تر به‌صورت کامل موجود بوده است (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۴۹-۵۱).

ملاصدرا بر این نکته تأکید می‌کند که نفس انسانی، در قوس صعودی وجود، از طریق حرکت جوهری، به تدریج از قوه به فعلیت می‌رسد و این حرکت، اختصاص به مرتبه طبیعت ندارد، بلکه تا هر مرتبه‌ای که امکان نقص و کمال وجودی در آن محفوظ باشد، استمرار می‌یابد (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۶۷). نشئه مثال، به‌عنوان مرتبه‌ای متوسط میان ماده و عقل، واجد چنین قابلیت‌هایی است؛ زیرا اگرچه از لوازم ماده، مجرد است، اما هنوز به فعلیت تام عقلی نرسیده و از این حیث، ظرف تشکیک و اشتداد وجود محسوب می‌شود.

فعلیت‌یابی ملکات نفسانی در برزخ، براساس تحلیل صدرایی، نه از سنخ حرکت وضعی یا انتقال زمانی، بلکه از نوع حرکت وجودی است که ملاصدرا از آن به «تبدل الوجود بالشدّة و الضعف» تعبیر می‌کند (همان، ج ۱، ص ۳۸). در این چارچوب، لذت‌ها و آلام برزخی، معلول همین تشدید وجودی‌اند؛ زیرا هرچه مرتبه وجود نفس اشد شود، ادراکات آن - اعم از ادراک لذت یا الم - نیز واجد شدت بیشتری می‌گردند. از این رو تحقق تدریجی ملکات، نه امری روان‌شناختی، بلکه فرایندی هستی‌شناختی است که ریشه در ساختار تشکیکی وجود دارد (همان، ج ۹، ص ۱۵۶-۱۵۸).

نکته اساسی در این مقام آن است که اگر حرکت جوهری نفس در مرتبه مثال انکار شود، «تحقق اتم» ملکات نفسانی یا باید به معنای فعلیت دفعی و آنی تفسیر گردد، یا به صرف کشف آنچه بالفعل و بدون نقص موجود بوده فروکاسته شود. هر دو تفسیر، از منظر حکمت متعالیه نارساست؛ زیرا اولی با اصل تشکیک وجود و دومی با قاعده «اتحاد عالم و معلوم» و تدریج فعلیت علم و ملکات ناسازگار است (همان، ج ۳، ص ۳۰۱).

به همین خاطر، حرکت نفس در نشئه مثال، هرچند از سنخ حرکت مادی نیست، اما به تمام معنا جوهری، اشتدادی و وجودی است. نفس، پس از مفارقت از بدن، وارد مرتبه‌ای از وجود می‌شود که مقتضای آن، تحقق تدریجی و اتم ملکات نفسانی متناسب با آن نشئه است. این تحلیل، هم معنای دقیق «تحقق اتم» را حفظ می‌کند و هم مبنای فلسفی انسجام‌یافته‌ای برای تبیین تکامل نفس مجرد دربرزخ برپایه حکمت متعالیه فراهم می‌آورد.

۴-۳. نص سوم: نسبت تکامل برزخی نفس با اعمال دنیوی

الأعمال البدنیة فی هذه النشأة تصیر صوراً قائمة بالنفس فی النشأة الأخری، وبحسب شدة تلك الصور وضعفها یكون النعم أو العذاب (همان، ج ۹، ص ۲۲۳).

اعمال بدنی در این نشئه، در نشئه دیگر به صورت‌هایی قائم به نفس تبدیل می‌شوند و به حسب شدت و ضعف آن صورت‌ها، نعمت یا عذاب تحقق می‌یابد.

تحلیل

محور اصلی این نص، نسبت علی میان افعال دنیوی و تعینات برزخی نفس است، نه صرف حرکت یا سیلان وجود. ملاصدرا در اینجا، اعمال بدنی را به منزله علل تکوینی صور برزخی معرفی می‌کند؛ بدین معنا که فعل، پس از زوال هیئت مادی، معدوم نمی‌شود، بلکه به مرتبه‌ای متناسب با وجود نفس منتقل شده و به صورت‌هایی «قائمة بالنفس» تحقق می‌یابد.

نکته اساسی آن است که این قیام، قیام عرضی یا اعتباری نیست، بلکه قیامی وجودی است. در حکمت متعالیه، صور ادراکی و تخیلی - به‌ویژه در مراتب غیرمادی - نسبت عرض و معروض با نفس ندارند، بلکه با آن متحدند. ملاصدرا تصریح می‌کند:

الصور الإدراکیة فی النفوس المجردة لیست أعراضاً لها، بل هی متحدة بوجودها

(همان، ج ۳، ص ۲۹۹).

«صورت‌های ادراکی در نفوس مجرد، عارض بر نفس نیستند، بلکه با وجود آن متحدند» (ملاصدرا، ۱۳۹۲، ج ۳، ص ۲۱۵). بر این اساس، صور حاصل از اعمال دنیوی، تعیناتی از وجود نفس‌اند که شدت و ضعف آن‌ها تابع نحوه صدور فعل، تکرار، نیت و ملکات نفسانی پیشین است. از این رو شدت یا ضعف نعیم و عذاب برزخی، نتیجه مستقیم یک رابطه علیت وجودی است، نه صرف جعل یا داوری بیرونی.

اما این شدت و ضعف، امری دفعی و آنی نیست؛ زیرا علل وجودی این صور - یعنی افعال و ملکات نفسانی - خود به نحو تدریجی شکل گرفته‌اند و آثار آن‌ها نیز در نشئه برزخ، به تبع همان نظام تشکیکی، به صورت تدریجی ظهور می‌یابد. از همین جا، مفهوم «تکامل برزخی» معنا پیدا می‌کند: تکاملی که حاصل تداوم اثر علی اعمال در مرتبه‌ای غیرمادی است.

در این تحلیل، تکامل نفس در برزخ، نه بر اصل امتناع سکون، بلکه بر پیوستگی علیت افعال و استمرار آثار وجودی آن‌ها مبتنی است. نفس، در برزخ، محلّ انفعال از علل خارجی نیست، بلکه خود، میدان تداوم و تشدید آثار عللی است که در نشئه دنیا تحقق یافته‌اند. از این رو تکامل برزخی، صورت خاصی از استمرار علیت اخلاقی و وجودی اعمال انسانی در مرتبه مثالی وجود است.

۴-۴. نصّ چهارم: امتناع سکون وجودی نفس پس از موت

السکون الوجودی للنفس بعد الموت محال، لأنّ الوجود مادام وجوداً فهو فی تجدّد وشدّة ولا یعقل له الوقوف (همان، ج ۲، ص ۳۳۶).

سکون وجودی نفس پس از مرگ محال است؛ زیرا وجود، مادامی که وجود است، در تجدّد و شدت قرار دارد و ایستایی برای آن معقول نیست.

تحلیل

این نصّ، ناظر به مسئله‌ای بنیادین‌تر از نسبت اعمال و صور برزخی است و آن، حقیقت مرگ و نسبت آن با ساختار وجود است. ملاصدرا در اینجا، سخن از امتناع سکون نفس را نه براساس ویژگی‌های روان‌شناختی یا اخلاقی آن، بلکه برپایه تحلیل هستی‌شناختی مفهوم

وجود مطرح می‌کند. در حکمت متعالیه، وجود حقیقتی است که ذاتاً با تجدد و شدت ملازم است. سکون، به معنای توقف کامل در فعلیت، تنها در جایی معقول است که یا وجودی در کار نباشد، یا موجود به فعلیت نهایی و غیرقابل اشتداد رسیده باشد. حال آن‌که نفس انسانی، پس از مرگ، نه معدوم می‌شود و نه به فعلیت تامّ عقلی نائل می‌گردد.

ملاصدرا در تبیین حقیقت مرگ می‌نویسد:

«الموت انتقال من نشأة إلى نشأة، لا فناء ولا تعطيل» (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۹، ص ۱۲۸).

مرگ، انتقال از نشئه‌ای به نشئه دیگر است، نه فنا و نه تعطیل» (همان، ج ۹، ص ۹۴). بر این مبنا، فرض سکون وجودی نفس پس از موت، به معنای پذیرش حالتی است که نفس، علی‌رغم بقای وجودی، از هرگونه اشتداد و تجدد خالی باشد و این فرض از منظر ملاصدرا، نه صرفاً نادرست، بلکه محال بالذات است؛ زیرا در دستگاه حکمت متعالیه، سکون به معنای توقف کامل در مرتبه‌ای از وجود، مستلزم انفکاک «تدرّج» از «وجود» است؛ حال آن‌که وجود، بما هو وجود، حقیقتی سیّال، متشکک و شدت‌پذیر است.

صدرالمتألهین صریحاً این توهّم را رد می‌کند و می‌نویسد:

«من ظنّ أنّ النفس إذا فارقت البدن تقف في مرتبة واحدة فقد جهل حقيقة الوجود» (همان،

ج ۹، ص ۳۵۱).

این تصریح نشان می‌دهد که ایستایی نفس پس از مرگ، نه یک احتمال تفسیرپذیر، بلکه نشانه ناآگاهی از حقیقت وجود است؛ زیرا اگر نفس پس از مفارقت از بدن، در مرتبه‌ای معین متوقف شود، لازمه‌اش آن است که وجودی بالفعل، بدون امکان شدت و خروج از نقص به کمال تحقق یابد و چنین وجودی از منظر ملاصدرا، مفهومی متناقض است.

از این رو اگرچه حرکت مادی و زمان طبیعی با مرگ منقطع می‌شود، اما حرکت به معنای خروج تدریجی از نقص به کمال، در مرتبه‌ای متناسب با وجود مجرد نفس، استمرار می‌یابد. این حرکت، همان حرکت اشتدادی وجودی است که ملاصدرا آن را لازمه ذات وجود می‌داند.

در این تحلیل، تکامل برزخی نفس، نه معلول اعمال دنیوی به‌طور مستقیم، بلکه نتیجه محال بودن توقف وجود در هر مرتبه غیرتامّ است. نفس، چون هنوز به کمال نهایی خویش نرسیده، نمی‌تواند در برزخ ساکن بماند و همین عدم امکان سکون، عین امکان و بلکه

ضرورت تکامل برزخی آن است.

۵. تحلیل برهانی اثبات حرکت جوهری نفس در برزخ

در این بخش، با حفظ تکیه اصلی بر الأسفار الأربعة، از دیگر آثار ملاصدرا برای استحکام برهان استفاده می‌شود تا نشان داده شود که تکامل نفس در برزخ، نتیجه مستقیم اصول بنیادین حکمت متعالیه است.

۵-۱. برهان اول: تشکیک وجود و امتناع توقف نفس مجرد

صورت برهان

۱. مقدمه اول: وجود، حقیقتی واحد و تشکیکی است و هر مرتبه آن، بالذات متضمن قوه اشتداد و عبور به مرتبه اشد است.

۲. مقدمه دوم: نفس انسانی، از حیث حقیقت وجودی خویش، موجودی تشکیکی است و تشکیک از ذات وجود او انفکاک‌پذیر نیست.

۳. مقدمه سوم: مفارقت نفس از بدن، موجب سلب تشکیک یا تعطیل قوه اشتداد وجودی آن نمی‌شود.

۴. نتیجه: پس توقف نفس مجرد در مرتبه‌ای معین پس از مرگ محال است و بقای آن ملازم با استمرار حرکت جوهری و تشدید وجودی در نشئه برزخ خواهد بود.

تحلیل

براساس اصل تشکیک وجود، وجود واحد حقیقی، دارای مراتب شدت و ضعف است و هر مرتبه، ذاتاً مستعد عبور به مرتبه شدیدتر است. نفس انسانی نیز، از آن حیث که موجودی تشکیکی است، مادامی که وجود دارد، در مسیر اشتداد قرار دارد. توقف نفس در مرتبه‌ای خاص پس از مرگ، مستلزم پذیرش انفکاک تشکیک از وجود است که محال می‌نماید. صدر المتألهین تصریح می‌کند: «الوجود حقيقة واحدة مشككة، وكل مرتبة منها تطلب ما هو أشد منها بالذات» (همان، ج ۱، ص ۳۵).

بر این اساس، نفس مجرد باقی است و پس از مفارقت، لاجرم در مسیر تشدید وجودی حرکت می‌کند و این حرکت، نه حرکتی مکانی، بلکه جوهری و وجودی است.

از این رو اصل بنیادین تشکیک وجود در حکمت متعالیه، وجود حقیقتی واحد و عینی است که نه به نحو اشتراک لفظی، بلکه به نحو تشکیکی در مراتب گوناگون شدت و ضعف تحقق می‌یابد. مراتب وجود، نه اموری اعتباری یا ذهنی، بلکه تعینات واقعی حقیقت وجودند که هر یک نسبت به مرتبه مادون خویش از شدت، فعلیت و کمال بیشتری برخوردار است (همان، ج ۱، ص ۳۵-۳۷). هر موجودی که دارای وجود تشکیکی است، مادامی که در مرتبه‌ای از مراتب وجودی تحقق دارد، بالذات مستعد خروج از نقص و حرکت به سوی مرتبه اشد خواهد بود.

نفس انسانی، از حیث حقیقت وجودی خویش، موجودی تشکیکی است و از همین رو تمام مراتب تحقق آن - چه در نشئه طبیعت و چه پس از مفارقت از بدن - در ذیل اصل تشکیک وجود تبیین پذیر است. ملاصدرا تصریح می‌کند که نفس، به واسطه حرکت جوهری، در عالم طبیعت به فعلیت‌های متدرج دست می‌یابد و این فعلیت‌ها عین تشدید وجودی نفس‌اند، نه اموری افزوده بر آن (همان، ج ۳، ص ۶۸-۶۶)؛ بنابراین نفس از آن حیث که نفس است، موجودی است در مسیر اشتداد و نه قابل انجماد یا توقف.

فرض توقف نفس مجرد در مرتبه‌ای خاص پس از مرگ طبیعی، مستلزم آن است که تشکیک وجود از ذات نفس انفکاک یابد؛ به این معنا که وجود نفس، علی‌رغم تشکیکی بودن، فاقد امکان شدت‌یابی و تکامل تلقی شود. این فرض، از منظر حکمت متعالیه، محال است؛ زیرا تشکیک، ویژگی عارضی یا قابل تعطیل وجود نیست، بلکه نحوه ذاتی تحقق آن است (همان، ج ۱، ص ۴۲). انکار استمرار اشتداد وجودی نفس، در واقع به انکار خود تشکیک وجود در مورد نفس انسانی باز می‌گردد.

ملاصدرا در تبیین بقای نفس پس از مفارقت از بدن، به صراحت تأکید می‌کند که نفس «تبقى علی نحو من الوجود اشدّ وأقوی» و انتقال آن از نشئه‌ای به نشئه دیگر، همواره به معنای لغوی حرکت به سوی مرتبه‌ای شدیدتر از تحقق است، نه ورود به وضعیتی ایستا یا فاقد فعلیت (همان، ج ۹، ص ۱۲۸). این تصریح، نشان می‌دهد که از منظر صدرایی، توقف نفس در مرتبه‌ای معین پس از مرگ، نه تنها فاقد شاهد نقلی و فلسفی است، بلکه با مبنای بنیادین تشکیک وجود ناسازگار است.

بر این اساس، بقای نفس مجرد پس از مرگ، اگر به درستی ذیل اصل تشکیک وجود فهم

شود، به‌ناچار مستلزم استمرار اشتداد و تکامل وجودی آن است. نفس، مادامی که وجود دارد و به فعلیت تامّ عقلی دست نیافته است، نمی‌تواند در مرتبه‌ای خاص متوقف بماند؛ زیرا توقف، مساوی با نفی قوه و امکان استکمال است، حال آن‌که نفس مجرد مادون مرتبه عقل محض، بالذات واجد قوه و استعداد کمال است (همان، ج ۳، ص ۲۹۹-۳۰۱).

در نتیجه، برهان تشکیک وجود نشان می‌دهد که امتناع توقف نفس مجرد پس از مرگ، بعد از آن‌که یک حقیقت دینی است، لازمه مستقیم پذیرش ساختار تشکیکی وجود در حکمت متعالیه است. نفس انسانی، از آن حیث که موجودی تشکیکی است، خواه‌ناخواه در مسیر اشتداد و تکامل وجودی قرار دارد و هرگونه تبیین از وضعیت نفس در برزخ که مستلزم ایستایی یا انقطاع این مسیر باشد، با مبانی هستی‌شناختی صدرایی سازگار نخواهد بود.

۵-۲. برهان دوم: تجرد خیال و بستر برزخی حرکت

صورت برهان

۱. مقدمه اول: قوه خیال مرتبه‌ای وجودی از نفس و غیرجسمانی است و پس از مفارقت از بدن، به‌صورت مستقل و فعّال باقی می‌ماند.
۲. مقدمه دوم: خیال محلّ تحقق صور اعمال و ملکات نفسانی است و صور خیالی، صورت‌های وجودی متحد با نفس‌اند که شدت و ضعف آن‌ها تابع شدت وجود نفس است.
۳. مقدمه سوم: فعّال بودن خیال مستقل مستلزم صیورورت، فعلیت‌یابی تدریجی و تغییر وجودی در مرتبه مثالی نفس است.
۴. نتیجه: پس بقای خیال پس از مرگ، مستلزم استمرار حرکت جوهری و اشتداد وجودی نفس مجرد در عالم برزخ است و فرض ایستایی نفس با تجرد و فعالیت خیال ناسازگار خواهد بود.

تحلیل

در حکمت متعالیه، خیال نه صرفاً قوه‌ای وابسته به بدن، بلکه مرتبه‌ای از وجود نفس است که پس از مرگ نیز باقی می‌ماند. صدر المتألهین در الشواهد الربوبیه تصریح می‌کند که قوه خیال، پس از مفارقت از بدن، مستقل و فعّال باقی می‌ماند:

القوة المتخیلة لیست من القوى الجسمیة المحضة، بل هی مرتبةٌ من مراتب النفس

تبقى بعد الموت (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ص ۳۳۸).

از آنجا که خیال محلّ تحقق صور و ملکات است، بقای فعال آن مستلزم نوعی صیورورت و فعلیت یابی تدریجی است و این همان حرکت جوهری نفس در عالم برزخ است که در قالب ظهور صور اعمال و ملکات تحقق می یابد.

در حکمت متعالیه، قوه خیال نه به عنوان صرف یک قوه وابسته به آلت جسمانی، بلکه به مثابه مرتبه ای از مراتب وجود نفس تفسیر می شود. ملاصدرا با نقد تلقی مشائی از خیال به عنوان قوه ای صرفاً جسمانی، تصریح می کند که خیال، شأنی وجودی از نفس است که گرچه در نشئه طبیعت با ابزار بدنی عمل می کند، اما حقیقت آن، قائم به نفس و مستقل از بدن است. از این رو با مفارقت نفس از بدن، خیال نه تنها معدوم نمی شود، بلکه به نحو فعال در نشئه ای متناسب با وجود مجرد نفس باقی می ماند (همان).

تصریح صدر المتألهین مبنی بر این که «القوة المتخیلة لیست من القوى الجسمیة المحضة، بل هی مرتبةٌ من مراتب النفس تبقى بعد الموت»، نشان می دهد که خیال، واجد حیثیت هستی شناختی مستقل از بدن است و از مراتب تشکیکی وجود نفس به شمار می آید. بدین ترتیب بقای خیال پس از مرگ، نه یک امر تعبدی یا روان شناختی، بلکه نتیجه مستقیم تحلیل وجودی نفس در نظام تشکیک است. خیال، چون نحوه ای از وجود نفس است، در استمرار وجود نفس سهیم است و تابع شدت و ضعف مرتبه وجودی آن خواهد بود (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۸، ص ۲۸۱-۲۸۳).

از آنجا که خیال، محل تحقق و تعین صور ادراکی، تمثالات و ملکات نفسانی است، بقای فعال آن پس از مرگ، مستلزم نوعی صیورورت و فعلیت یابی تدریجی این صور و ملکات خواهد بود. صور خیالی، از منظر حکمت متعالیه، صرف بازنمایی های ذهنی نیستند، بلکه صورت های وجودی اند که با نفس اتحاد دارند و شدت و ضعف آنها تابع شدت و ضعف وجود نفس است (همان، ج ۳، ص ۳۰۰). از این رو تغییر، تشدید یا تضعیف این صور، دقیقاً به معنای حرکت وجودی نفس در مرتبه مثالی است.

ملاصدرا در تبیین حقیقت ثواب و عقاب برزخی، تأکید می کند که صور اعمال انسانی، در نشئه مثال، به واسطه خیال مستقل نفس ظهور می یابند و این ظهور، نتیجه طبیعی اتحاد

نفس با ملکات و افعال خویش است، نه امری تحمیلی یا قراردادی (همان، ج ۹، ص ۱۴۹-۱۵۲). تحقق تدریجی این صور، که گاه به صورت لذت و گاه به صورت الم ظاهر می‌شود، نشان می‌دهد که خیال برزخی نه قوه‌ای ایستا، بلکه نحوی از وجود در حال فعلیت‌یابی و اشتداد است.

بر این اساس بقای قوه خیال پس از مرگ، خود شاهی بنیادین بر استمرار حرکت جوهری نفس مجرد در عالم برزخ است؛ زیرا اگر نفس در نشئه برزخ در حالت سکون و ایستایی قرار داشت، خیال نیز به عنوان مرتبه‌ای از مراتب وجود نفس، نمی‌توانست واجد فعالیت، تغییر و شدت‌یافتگی باشد. درحالی‌که نصوص صدرایی به روشنی بر فعال بودن خیال و نقش آن در تکون صور برزخی دلالت دارند؛ بنابراین حرکت جوهری نفس در عالم برزخ، در قالب فعلیت‌یابی تدریجی صور اعمال و ملکات در ساحت خیال مستقل، تحقق عینی و قابل تبیین فلسفی می‌یابد.

۵-۳. برهان سوم: ملازمه بقا نفس با تجدد وجودی

صورت برهان

۱. مقدمه اول: در حکمت متعالیه، بقا موجود مجرد به معنای استمرار یک هویت ایستا نیست، بلکه نحوه‌ای از تحقق وجود است که ذاتاً در قالب تجدد و تشدید مراتب وجودی تحقق می‌یابد.

۲. مقدمه دوم: هر موجودی که تحقق و دوام او به صورت سیلان وجودی و تجدد احوال باشد، تا زمانی که به مرتبه فعلیت تام نرسیده است، در متن همین دوام وجودی، مسیر استکمال و خروج تدریجی از قوه به فعل را طی می‌کند.

۳. مقدمه سوم: نفس انسانی پس از مفارقت از بدن، اگرچه از مرتبه طبیعت عبور کرده است، اما هنوز به مرتبه کمال نهایی و فعلیت تام نرسیده و از این رو واجد مراتب بالقوه تحقق‌یافتنی است.

۴. نتیجه: بنابراین بقای نفس در نشئه برزخ نه به صورت استمرار ثابت، بلکه به صورت تحقق تدریجی مراتب وجودی آن است؛ بدین معنا که بقا نفس در برزخ عین استمرار تجدد و حرکت وجودی آن خواهد بود.

تحلیل

این برهان، هرگونه تفسیر ایستایی حیات برزخی را رد می‌کند. نفس در برزخ باقی است، اما بقای آن، خود عین حرکت و خروج از قوه به فعل است.

در حکمت متعالیه، مفهوم «بقا» دچار تحولی بنیادین در ساحت هستی‌شناسی می‌شود. برخلاف تلقی‌های پیشاصدرایی که بقا را به منزله استمرار عددی یک هویت ثابت می‌فهمیدند، ملاصدرا بقا را نحوه‌ای از وجود می‌داند که ذاتاً با تغییر، سیلان و تجدد همراه است. از این منظر دوام یک موجود نه به معنای ماندن در یک وضعیت ایستا، بلکه به معنای استمرار تحقق وجودی در قالب مراتب گوناگون شدت و فعلیت است.

این بیان، به روشنی نشان می‌دهد که بقای نفس انسانی، خود متقوم به تجدد احوال وجودی آن است و نه امر زائد یا عارض بر آن. نفس دقیقاً از آن جهت که در احوال وجودی خویش متجدد می‌شود، باقی می‌ماند؛ در نتیجه فرض بقای نفس بدون تحول در مراتب وجودی، مستلزم تفکیک بقا از وجود است؛ حال آن‌که در حکمت متعالیه، بقا نه وصفی بیرونی، بلکه نحوه تحقق خود وجود به‌شمار می‌آید (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۴۴-۴۶).

بر مبنای حرکت جوهری که یکی از ارکان اساسی حکمت متعالیه است، هر موجودی که واجد وجود سیال باشد، ذاتاً در معرض تجدد و خروج تدریجی از قوه به فعل قرار دارد. نفس انسانی نیز که به واسطه حرکت جوهری از مرتبه طبیعت به مجرد خیال و سپس عقلانی سیر می‌کند، مادامی که به فعلیت تام نرسیده است، نمی‌تواند در مرتبه‌ای خاص متوقف بماند (همان، ج ۳، ص ۶۴-۶۶).

در نشئه برزخ، گرچه نفس از تعلقات بدنی و حرکت‌های وابسته به ماده مفارقت می‌یابد، اما این مفارقت به هیچ‌وجه به معنای پایان حرکت وجودی نیست. برعکس، با رفع موانع مادی، زمینه برای ظهور شدیدتر و شفاف‌تر احوال نفسانی فراهم می‌شود. ملاصدرا تصریح می‌کند که انتقال نفس از نشئه طبیعت به نشئه مثال، همراه با تشدید وجودی و بروز آثار خاص آن نشئه است و هر نشئه، اقتضائات وجودی متناسب با خود را داراست (همان، ج ۹، ص ۱۲۶-۱۲۸).

از این منظر، حیات برزخی ساحتی از وجود است که در آن، ملکات، صفات و

استعدادهای نفسانی به تدریج به فعلیت می‌رسند. این فعلیت‌یابی تدریجی، مصداق روشن تجدد احوال وجودی نفس و استمرار حرکت جوهری آن در مرتبه‌ای غیرمادی است؛ بنابراین هرگونه تفسیر ایستا از برزخ - به مثابه عالمی که در آن نفس تنها «می‌ماند» بدون آن که «بشود» - با تصریح‌های صدرایی درباره تلازم بقا و تجدد ناسازگار است.

افزون بر این، اگر بقا را به معنای بقای عددی و فاقد تحول در نظر بگیریم، لازمه آن نفی قوه و استعداد از نفس پس از مرگ خواهد بود؛ حال آن که ملاصدرا تصریح دارد که نفس، مادامی که به کمال نهایی خود نرسیده است، همچنان واجد امکان استکمال است (همان، ج ۳، ص ۲۹۹). از این رو بقای نفس در برزخ، دقیقاً به معنای بقای امکان استکمال، نه صرف حفظ هویتی بدون حرکت است.

در نتیجه برهان تلازم بقای نفس با تجدد احوال وجودی نشان می‌دهد که حیات برزخی، در چارچوب حکمت متعالیه، ذاتاً پویا و در حال تکوّن است. نفس در برزخ باقی است، اما بقای آن، عین حرکت، تشدید وجودی و فعلیت‌یابی تدریجی احوال نفسانی است. بدین سان برزخ نه نقطه توقف سیر وجودی نفس، بلکه مرحله‌ای اساسی در امتداد حرکت جوهری آن به سوی فعلیت اتم و کمال نهایی به شمار می‌آید.

۴-۵. برهان چهارم: علیت اعمال دنیوی نسبت به تکامل برزخی

صورت برهان

۱. مقدمه اول: اعمال انسانی براساس اصل اتحاد عمل و نفس، به صورت هیئت‌ها و ملکات وجودی در نفس رسوخ می‌کنند و عین هویت وجودی آن می‌شوند.

۲. مقدمه دوم: هیئت‌ها و ملکات نفسانی دارای مراتب شدت و ضعف‌اند و تحقق آثار وجودی آن‌ها مستلزم فعلیت‌یابی تدریجی است.

۳. مقدمه سوم: ظهور نعیم و جحیم برزخی، عین بروز وجودی همین ملکات و لوازم اعمال نفس در نشئه مثال است.

۴. نتیجه: پس تحقق آثار اعمال در برزخ مستلزم حرکت اشتدادی و تکامل وجودی نفس مجرد است و تفسیر دفعی و ایستای آن با اتحاد عمل و نفس ناسازگار خواهد بود.

تحلیل

یکی از مبانی مهم ملاصدرا، اتحاد عمل و نفس است؛ بدین معنا که اعمال انسانی، صورت‌های وجودی نفس را می‌سازند. صدرالمتألهین این نکته را در الأسفار و نیز در شرح اصول کافی بسط می‌دهد: «الأعمال تصیر هیئات راسخة فی النفس، وهی بعینها تعود إلیها نعیماً أو جحیماً فی النشأة الأخری» (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۴۲۹).

از آنجا که اثر اعمال به تدریج در برزخ ظهور می‌یابد، نمی‌توان این ظهور را دفعی و بی حرکت دانست، بلکه نفس، در فرایند تحقق لوازم اعمال خویش، دچار حرکت اشتدادی می‌شود.

یکی از مبانی اساسی حکمت متعالیه در تبیین سرنوشت اخروی انسان، اصل «اتحاد عمل و نفس» است. براساس این اصل، عمل انسانی امری عارضی و زودگذر که پس از تحقق از میان برود تلقی نمی‌شود، بلکه فعلیتی وجودی است که در متن نفس رسوخ کرده و به صورت هیئت‌ها و ملکات پایدار در ساختار وجودی آن تثبیت می‌گردد. ملاصدرا، تصریح می‌کند که اعمال صورت‌های نفس را می‌سازند و بازگشت آن‌ها در نشئه دیگر، عین بازگشت خود نفس به لوازم وجودی خویش است (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۹، ص ۱۴۵-۱۴۷). صدرالمتألهین این معنا را در شرح اصول الکافی بیان می‌کند، آنجا که می‌نویسد: «الأعمال تصیر هیئات راسخة فی النفس، وهی بعینها تعود إلیها نعیماً أو جحیماً فی النشأة الأخری» (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۴۲۹).

روشن است که نعیم و جحیم برزخی و اخروی، اموری بیرون از نفس یا تحمیلات خارجی نیستند، بلکه تحقق عینی همان هیئت‌های وجودی‌اند که نفس در اثر اعمال دنیوی خود پدید آورده است.

نکته محوری در این برهان آن است که اعمال در دنیا به تدریج به ملکات تبدیل می‌شوند و این ملکات نیز دارای مراتب شدت و ضعف‌اند، ظهور کامل آثار آن‌ها در نشئه دیگر ناگزیر مستلزم فرایندی وجودی و تدریجی خواهد بود. ملاصدرا تصریح دارد که ملکات نفسانی، در نشئه مثال، به تدریج صور متناسب با خود را می‌آفرینند و به میزان رسوخ این ملکات، لذت یا الم در نفس شدت می‌بخشد (ملاصدرا، ۱۳۹۴، ج ۹، ص ۱۵۱-۱۵۳).

بدین ترتیب، علّیت اعمال نسبت به سرنوشت برزخی، صرفاً علّیتی تشریعی یا قراردادی نیست، بلکه علّیتی تکوینی و وجودی است. نفس انسانی در فرایند مواجهه با نتایج اعمال

خویش، نه منفعل و ثابت، بلکه در حال تشدید یا تضعیف وجودی است. تحقق تدریجی صور اعمال، دقیقاً همان حرکت اشتدادی نفس در مرتبه برزخی است؛ حرکتی که در آن، استعدادهای مثبت یا منفی نفس به فعلیت‌های شدیدتر بدل می‌شوند.

از سوی دیگر، اگر تحقق آثار اعمال در برزخ دفعی و فاقد حرکت وجودی فرض شود، لازمه آن نفی رابطه واقعی میان عمل و هویت نفس خواهد بود. حال آن‌که در حکمت متعالیه، نسبت عمل و نفس به‌گونه‌ای است که تغییر در یکی، مستلزم تغییر در دیگری خواهد بود (همان، ج ۳، ص ۳۰۰-۳۰۲).

بنابراین، ظهور تدریجی نعیم و جحیم، نه فقط با اصل اتحاد عمل و نفس سازگار است، بلکه نتیجه مستقیم آن به‌شمار می‌آید.

بر این اساس، برهان علیت اعمال دنیوی نسبت به تکامل برزخی نشان می‌دهد که نفس انسانی، در نشئه برزخ، در فرایند تحقق لوازم وجودی اعمال خویش، دچار حرکت اشتدادی می‌شود. این حرکت، نه افزوده‌ای بیرونی بر حقیقت نفس، بلکه عین استمرار همان سیر وجودی‌ای است که در دنیا، در قالب عمل آغاز شده و در برزخ، در هیئت فعلیت‌های شدیدتر و آشکارتر ادامه می‌یابد.

۵-۵. برهان پنجم: ناسازگاری سکون برزخی با حکمت متعالیه

صورت برهان

۱. مقدمه اول: حکمت متعالیه بر سه اصل اصالت وجود، تشکیک وجود و حرکت جوهری استوار است و این اصول، اوصاف ذاتی و غیرقابل انفکاک وجودند.

۲. مقدمه دوم: سکون نفس در برزخ مستلزم توقف وجود، عدم تشکیک، یا تحدید حرکت جوهری به نشئه طبیعت است.

۳. مقدمه سوم: عدم هریک از این سه اصل، به انکار حقیقت وجود در تلقی صدرایی می‌انجامد.

۴. نتیجه: پس پذیرش سکون نفس در برزخ با مبانی حکمت متعالیه ناسازگار است و حرکت جوهری نفس مجرد در برزخ، لازمه منطقی نظام متافیزیکی صدرایی خواهد بود.

تحلیل

به عبارتی، پذیرش سکون نفس در برزخ، مستلزم انکار سه اصل بنیادین حکمت متعالیه، اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری است. صدرالمتألهین تصریح می کند: «من توهم أن النفس بعد الموت تقف في حدٍّ واحد فقد جهل حقيقة الوجود» (همان، ج ۹، ص ۳۵۱).

در نتیجه، حرکت جوهری نفس مجرد در برزخ، نه یک فرض تفسیری در فلسفه، بلکه لازمه منطقی دستگاه متافیزیکی صدرایی است.

فرض سکون نفس انسانی پس از مفارقت از بدن، در نگاه نخست ممکن است به عنوان یک تبیین حداقلی از حیات برزخی تلقی شود؛ لیکن با تأمل در مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه، روشن می‌گردد که این فرض، نه تنها فاقد پشتوانه فلسفی است، بلکه مستلزم انکار یا تضعیف اصول بنیادین این دستگاه فکری خواهد بود. به بیان دیگر سکون برزخی نفس، فرضی جزئی نیست، بلکه پیامدهایی برای متافیزیک صدرایی به همراه دارد.

نخستین اصلی که با پذیرش سکون نفس در برزخ نقض می‌شود، اصل اصالت وجود است. براساس این اصل، واقعیت خارجی منحصر در وجود است و ماهیت‌ها اعتباری و تابع نحوه تحقق وجودند. وجود در تلقی صدرایی، حقیقتی زنده، پویا و برخوردار از مراتب شدت و ضعف است، نه امری جامد و ایستا. اگر نفس مجرد در برزخ در یک حد وجودی ثابت باقی بماند، لازمه آن این است که وجود در آن مرتبه، قابلیت تحقق تدریجی و تشدید نداشته باشد؛ امری که با تفسیر ملاصدرا از وجود به مثابه حقیقتی مشکک و سیال ناسازگار است (همان، ج ۱، ص ۳۴-۳۶).

دومین اصل مورد تهدید، اصل تشکیک وجود است. در حکمت متعالیه، تشکیک به این معناست که وجود دارای مراتب طولی است و هیچ مرتبه‌ای، مادامی که امکان اشدیت برای آن متصور است، ایستای مطلق نخواهد بود. نفس انسانی نیز که حقیقتی وجودی و مشکک است، نمی‌تواند پس از مرگ، ناگهان از این قاعده عام مستثنی شود. توقف نفس در یک مرتبه خاص از وجود برزخی، مستلزم آن است که تشکیک یا به مرتبه دنیا محدود شود یا در برزخ تعطیل گردد، درحالی که تشکیک، وصف ذات وجود است، نه تابع نشئه‌ای خاص (همان، ج ۶، ص ۱۳-۱۵).

سومین و بنیادی‌ترین اصل، حرکت جوهری است. حرکت جوهری در حکمت متعالیه، ناظر به این حقیقت است که ذات موجودات مادی و نفوس متعلق به آن‌ها، در مسیر کمال خویش، پیوسته در حال تجدد وجودی‌اند. نفس انسانی، هرچند در برزخ از بدن مادی مفارقت می‌یابد، اما حقیقت آن همچنان در سیر استکمالی باقی می‌ماند، مگر آن‌که به فعلیت تام رسیده باشد. از آنجا که ملاصدرا فعلیت تام نفس را منحصر در قیامت کبری می‌داند، توقف آن در برزخ فاقد توجیه فلسفی است (همان، ج ۳، ص ۳۰۵-۳۰۷).

صدرالمآلهین نسبت به پیامد این توهم به صراحت هشدار می‌دهد و می‌نویسد: «من توهم أن النفس بعد الموت تقف في حدٍّ واحد فقد جهل حقيقة الوجود» (همان، ج ۹، ص ۳۵۱).

این عبارت روشن می‌سازد که تصور ایستایی نفس پس از مرگ، نه صرفاً خطایی جزئی، بلکه ناشی از ناآگاهی نسبت به حقیقت وجود است؛ حقیقتی که ذاتاً با سیلان، تشدید و تجدد همراه است.

بر این اساس سکون برزخی نفس تنها در صورتی قابل فرض است که یا وجود از پویایی ذاتی تهی گردد، یا تشکیک آن انکار شود، یا حرکت جوهری به حوزه طبیعت محدود شود. هر سه فرض به‌نحو مستقل و به طریق اولی در تعارض با اصول محوری حکمت متعالیه‌اند؛ بنابراین حرکت جوهری نفس مجرد در برزخ، نه یک احتمال تفسیری در کنار احتمالات دیگر، بلکه لازمه منطقی و متافیزیکی دستگاه صدرایی است؛ لازمه‌ای که انکار آن، انسجام درونی این دستگاه را فرومی‌ریزد.

در نتیجه، برهان ناسازگاری سکون برزخی با مبانی حکمت متعالیه، نشان می‌دهد که پویایی وجودی نفس در برزخ، ضرورتی فلسفی و غیرقابل چشم‌پوشی است. نفس پس از مرگ باقی می‌ماند و بقای آن بقایی است که در ذات خود، حرکت، تشدید و سیر به‌سوی فعلیت اتم را حمل می‌کند و برزخ را به‌منزله یکی از منازل اساسی این سیر تثبیت می‌نماید.

نتیجه

در این نوشتار، با تکیه بر مبانی هستی‌شناختی حکمت متعالیه، مسئله چگونگی بقای نفس انسانی پس از مفارقت از بدن و نسبت آن با نشئه برزخ مورد تحلیل فلسفی قرار گرفت.

بررسی نصوص و براهین صدرایی نشان داد که حیات برزخی نفس را نمی‌توان به بقایی ثابت یا تعلیقی میان دنیا و آخرت تقلیل داد، بلکه برزخ مرتبه‌ای وجودی با اقتضائات خاص خویش است. از این رو برپایه مبانی حکمت متعالیه، نفس انسانی پس از مفارقت از بدن در مرتبه‌ای ایستا متوقف نمی‌ماند، بلکه به مثابه موجودی اصیل الوجود و مشکک، همواره در مسیر اشتداد و کمال قرار دارد. حرکت جوهری، به عنوان وصف ذاتی وجود در تلقی صدرایی، اختصاصی به نشئه طبیعت نداشته و در عالم برزخ متناسب با شأن مثالی نفس استمرار می‌یابد.

در نتیجه، نفس در عالم برزخ با بدن مثالی خود دارای استعداد مثالین برای تکامل است - استعدادی که نه جسمانی است و نه صرفاً عقلی، بلکه در میانه آن دو و منطبق بر وجود متخیله قوی و فعاله اوست. حرکت برزخی، در این تبیین، همان تداوم حرکت جوهری در مرتبه‌ای از تجرد است؛ زیرا جوهر نفس هنوز در مسیر تشکیکی وجود از قوه به فعلیت کامل سیر می‌کند.

از این رو تکامل برزخی نفس نه فرضی تفسیری یا قراردادی، بلکه لازمه مستقیم اصول وجودشناختی حکمت متعالیه است. بر این اساس هرگونه قرائت سکون‌محور از حیات برزخی، با انسجام درونی دستگاه متافیزیکی صدرایی ناسازگار بوده و از منظر فلسفی قابل دفاع نخواهد بود.

منابع و مأخذ

- ملاصدرا (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة العقلیة، ط. ۱، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ملاصدرا (۱۳۸۱). الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة، چ ۱، قم: انتشارات بیدار.
- ملاصدرا (۱۳۹۴). اسفار الاربعه، ترجمه محمدرضا مظفر، ج ۹، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ملاصدرا (۱۳۹۲). اسفار الاربعه، ترجمه محمد خواجهوی، ج ۳، تهران: انتشارات مولی.
- ملاصدرا (۱۳۷۵). مفاتیح الغیب، مصحح دکتر محمد خواجهوی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- ملاصدرا (۱۳۸۳). شرح اصول الکافی، مصحح دکتر محمد خواجهوی، ج ۳، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.

References

- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ibrahim (1981). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah* (The Transcendent Philosophy of the Four Intellectual Journeys), Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi (in Arabic).
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ibrahim (1381 SH). *Al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah* (Divine Witnesses in the Paths of Conduct), 1st ed, Qom: Bidar Publications (in Arabic).
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ibrahim (1394 SH) *Asfar al-Arba'ah* (The Four Journeys), translated by Mohammad Reza Mozaffar, vol. 9, Tehran: University of Tehran Press (in Persian).
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ibrahim (1392). *Asfar al-Arba'ah* (The Four Journeys), translated by Mohammad Khajavi, vol. 3, Tehran: University of Tehran Press (in Persian).
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ibrahim (1375 SH). *Mafatih al-Ghayb* (Keys to the Unseen), edited by Dr. Mohammad Khajavi, Tehran, Institute of Islamic Studies, Tehran: University of Tehran, (in Arabic).
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ibrahim (1383 SH). *Sharh Usul al-Kafi* (Commentary on Usul al-Kafi), edited by Dr. Mohammad Khajavi, vol. 3, Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran (in Arabic).

